

Анарбаев Нұрланның

Орта ғасырлық ханафи ғалым Әбу-л Қасым әл-Фараби//әл-Фарйабидің (?-1210) «Халисату-л хақайқ» трактатындағы моральдық-этикалық нормалар: мәні мен маңызы

6D021500 – Исламтану мамандығы бойынша философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясына

АННОТАЦИЯ

Диссертацияда Орта Азия халықтарының рухани игілігіне арналған ханафилік ғалым Әбу-л Қасым әл-Фараби//әл-Фарйабидің «Халисату-л хақайқ» трактаты жан-жақты талданып, ойшыл мұрасындағы әлеуметтік антропологиялық, діни-этикалық мәселелер мен ахлаққа қатысты көзқарастары зерттеледі. Сонымен қатар Әбу-л Қасым мұрасының ахлаққа қатысты ой-тұжырымдарына салыстырмалы талдау жасалып, этикалық құндылықтардың кемел адам тәрбиелеудегі маңызы анықталады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі.

Бүгінгі қазақ қоғамы өтпелі рухани мұраларға деген қажеттілікті сезінумен ортағасырлық ғалым-ойшылдардың даналық ойларына көңіл аударуда. Ислам дінінің қуатын нықтаған, халықтың мәртебесін көтерген ғұламалар өз еңбектерінде ислам дінін, оның рухани ахлақтық құндылықтарын әлем жұртшылығына таныта білді.

Егемендікке қол жеткізгеннен кейін дінтану, исламтану мәселесіне қатысты жан-жақты зерттеулер жүргізілуде. Соның ішінде Әбу-л Қасым әл-Фараби//әл-Фарйаби қатарлы ойшыл-ғалымның «Халисату-л хақайқ» атты еңбегін зерделеп зерттеу бүгінгі күннің талабы әрі өзекті мәселенің бірі. Сондай-ақ, оның өзектілігін келесідей қорытындылауға болады:

Біріншіден, Орта Азиядан шыққан ғұлама ойшылдардың өмірі мен шығармашылықтарын ғылыми-теориялық бағытта зерттеу арқылы ғылыми айналымға енгізудің маңызы зор. Осы мақсатта ахлақ саласында білікті ғалым Әбу-л Қасым әл-Фараби//әл-Фарйабидің өмірі мен оның осы күнге дейін сирек кітапқорларында сақталып келген қолжазбаларына хронологиялық, герменевтикалық және компаративистикалық талдау жасау негізгі нысанға алынды.

Екіншіден, ахлаққа қатысты араб тіліндегі көне шығармаларды зерттеу әрқашан да өзектілігін жоймайды. Сондықтан, Имам әл-Ғазали, әл-Мауарди және ибн Мискуайһ сынды ахлақ саласында ерекше орны бар ғалымдардың еңбектеріне салыстырмалы талдау жасау, орта ғасырлық ғалымдардың ұстанымын түсінуге жол ашады деп санаймыз.

Үшіншіден, адамның ар-намысы мен адами қасиеттерін жоғары санайтын ислам дінінің басты мақсаты, бойына моральдық этикалық құндылықтарды дарытқан кемел ұрпақ тәрбиелеу. Оны исламдағы сенім мен құқық негіздерінің астарынан байқай аламыз. Қасиетті Құрандағы ислам заңдылықтарының барлығының астарынан ахлақтық өлшемдерді көруге болады. Ислам діні - адамның жеке және қоғамдық өмірін реттейтін әмбебап жүйе. Сондықтан ислам, адамдар арасындағы қарым-қатынастарды көркем

мінез-құлыққа негіздейді. Ол, діндегі сенім мен құқықтық-практикалық өлшемдер адамды рухани тазалыққа, әділдікке, кішіпейілдікке, жалпы ахлақи кемелдікке жетелеуі тиіс. Ислам дінінің осындай қасиеттерін, ықпалын адамгершілік құндылықтарды жетілдіруге бағыттау қазіргі кезеңде аса қажет. Осы тұрғыда зерттеу жұмысымыздың өзектілігі арта түспек.

Төртіншіден, дін, салт-дәстүр, ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етеді. Бұл да имандылық тәрбие аясында көрініс табады. Ал имандылық - иманнан екендігі белгілі. Ол дегеніміз, діни сенім арқылы қалыптасқан моральдық парыз - адалдық, шыншылдық, адамгершілік, қарапайымдылық, сыпайылық және үлкендерді сыйлау сияқты құндылықтарды қалыптастыруға негіз.

Бесіншіден, әртүрлі діни ағымдардың өз ұстанымдарын таратып, қазақы мұсылмандық ахлақты бұрмалап, діни санаға іріткі салу арқылы тыныштық бұзылып, қоғамдық іріткі жиілеп кеткен қазіргі таңда ислами ахлақтың жасампаздығын нақты түсінікті етіп көрсететін зерттеулерге деген қажеттілік туындап отыр. Сондықтан, қазіргі кезде, жас ұрпақтың жан дүниесіне рухани азық беріп, адамгершілік-имандылық қасиеттерді бойына дарытуымыз керек.

Сонымен қатар, еліміздегі діни-рухани жаңғыру үрдісінің жаппай көрініс табуына байланысты рухани кеңістіктің орнын толтыруда әртүрлі көзқарастар мен идеологиялар арасындағы шиеленістің орын алуы белгілі бір деңгейде отандық дін саласындағы ғалымдарымыздың рухани мұраларының сабақтастығының үзілуінде жатыр деуге болады. Қазіргі Қазақстан қоғамында осы олқылықтың орнын дер кезінде толтыру қажеттілігі тұр. Қолға алған тақырыбымыз осы бағыттағы жұмыстарды жаңғыртуға үлес қосады деп білеміз.

Жұмыстың мақсаты мен міндеті: Зерттеудің басты мақсаты – ислам өркениеті мен ғылымына елеулі үлес қосқан Мауаранаһр өлкесінен шыққан Әбу-л Қасымның «Халисату-л хақайқындағы» моральдық-этикалық өлшемдер мен ондағы құндылықтар мәселесін зерттеп, ойшылдың адам тәрбиесіндегі діни ұстанымдарын анықтау. Осы мақсатты жүзеге асыруда төмендегідей міндеттерді шешу көзделеді.

- Әбу-л Қасым әл-Фараби//әл-Фарйабидің шығармашылық кемелденуін сол кезеңдегі тарихи-әлеуметтік ахуал контекстінде анықтау;

- Әбу-л Қасым әл-Фараби//әл-Фарйабидің шығармашылықтарын, соның ішінде «Халисату-л-хақайқ» трактатының қолжазба нұсқаларына тарихи хронологиялық және герменевтикалық талдау жасау;

- Әбу-л-Қасым әл-Фараби//әл-Фариабидің діни ұстанымы мен ислам саласындағы көзқарасын анықтау;

- Ислам ахлақында жазылған еңбектерге талдау жасап, ортағасырлық ислам ойшылдарының ахлақ саласында жазған еңбектерінің жүйелік ерекшеліктерін, ахлақты насихаттаудағы ұстанымдарын анықтау;

- «Халисату-л хақайқ» трактатындағы моральдық парыздың адам тәрбиесіндегі рөлін анықтау;

- «Мужаһада», «риязат», «қауіп пен үміт», «тәубе» сынды діни категориялардың адам тәрбиесіндегі ықпалы мен өзектілігін анықтау;

- «Халисату-л хақайқтағы» әділдік, ұят, жомарттық, кішіпейлдік сынды этикалық құндылықтардың мәні мен маңызын айқындау;

Зерттеу нысаны – Әбу-л Қасым әл-Фараби//әл-Фарйабидің «Халисату-л хақайқындағы» моральдық-этикалық нормалар.

Зерттеу пәні – Әбу-л Қасымның өмірі мен трактаттары, моральдық парыз және оның категориялары мен ахлақтық құндылықтардың маңызы.

Зерттеудің дереккөздері – Әбу-л Қасым әл-Фарабидің//әл-Фарйабидің «Халисату-л хақайқ» трактаты.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

Зерттеу жұмысының өзектілігі мен алға қойған мақсат-міндеттеріне сай төмендегідей ғылыми нәтижелер алынды;

- Әбу-л Қасымның әлемдегі мұрағаттарда сақталған он тоғыз қолжазба мұралары анықталып, оның ішінде «Халисату-л хақайқтың» тоғыз нұсқасы тарихи және мәтіндік тұрғыда салыстырылып, ойшылдың көзі тірісінде жазылған нұсқа - Каирдегі «Дару-л кутуб» мұрағатындағы нұсқа екендігі нақтыланды. Сонымен қатар, Әбу-л Қасымның бірнеше салада жазылған еңбектерін тізу барысында ғалымның «Мақасиду-л аулия фи махасину-л анбия» атты еңбегінің нақты атауы «Қисасу-л анбия» екендігі және «Әл-Асилату-л ламия уа ажуибату-л жамия» атты еңбегінің біршама бөлігі «Халисату-л хақайқта» қамтылғаны дәйектелді;

- Әбу-л Қасым әл-Фарйабидің өмірі мен трактаттарына қатысты араб, парсы, түрік дереккөздері сарапталып, ойшылдың Ханафи мазһабы, Матуриди ақидасын ұстанғандығы, сондай-ақ, рухани кемелділікті мақсат еткен классикалық сопы һәм ахлақ саласында білікті ғалым болғандығы дәлелденді;

- Әбу-л Қасым өзіне дейінгі ислам діні бойынша жазылған еңбектерді сараптай отырып, Әбу Хамид әл-Ғазалидің «Ихия улум ад-дині» біліммен, Ибн Мискуайһтің «Таһзибу-л ахлақы» хикметпен және әл-Мауардидің «Адаб ад-дин уа ад-дуниясы» ақылмен сабақтасқандығын зерделеп, «Халисату-л хақайқта» ақыл, білім мен хикмет, иман ұғымдарының өзіндік қадір-қасиетін ашып толықтырып, кемелділікке жетелейтін негіздер ретінде танытқаны анықталды;

- Әбу-л Қасым трактатында тартымды оқиғалар, әсерлі өлеңдер, ғалым-ғұламалар мен даналардың қанатты сөздер, қасиетті Құран аяттары, хадис шәріптері және Құран әдісі болған қызықтыру (тарғиб) мен қорқыту (тарһиб) тәсілі қолданылып, адамды рухани қанағаттандырып һәм ақылға қонымды етіп ахлақтық құндылықтарды насихаттағаны дәлелденді;

- «Халисату-л хақайқта» ақиқатқа жетелейтін ақыл, құлшылық-ғибадаттардағы шынайылық, жақсылықты талап етіп, жамандықтан тыю және хақиқи иман арқылы қалыптасқан моральдық парыз категориясын қолданғаны анықталды;

- «Халисату-л хақайқтағы» «мужаһада», «риязат», «хылуат пен үзлет», «тәубе» және т.б. сопылық категорияларға талдау жасалып ортағасырлық

Әбу Хамид әл-Ғазали, Ибн Мискуайһ және әл-Мауарди сынды ғалымдардың ой-тұжырымдарымен алғаш рет салыстырылмалы түрде тұжырымдалды;

- «Халисату-л хақайқтағы» ұят, әділдік, сабырлық, шүкіршілік, жұмсақтық, шыншылдық, жомарттық сынды құндылықтардың мәні мен маңыздылығы ислами тұрғыда талданып, бұл құндылықтардың қазақ ақын жыраулары мен Әбу-л Қасым көзқарастары арасындағы идеялық сабақтастық пен тақырыптық байланыс бар екендігі анықталды.

Зерттеу жұмысының теориялық және тәжірибелік маңызы. Зерттеу жұмысында баяндалған теориялық мәселелерді, адам тәрбиесінде, дінтану, исламтану, ислам ахлағы, этика, тарих салаларында қолдануға болады.

Сонымен қатар, диссертация жаңалықтарын білім беру орындарында, әсіресе, гуманитарлық бағыттағы философия, дінтану салаларында қолдану да өзінің оң нәтижесін бере алады. Исламтану мамандығында белгілі бағдарламалық пәндерге қосымша материал ретінде пайдалануға болады. Сондай-ақ, қазіргі таңдағы дін мамандарының біліктілігін арттыру, олардың халықпен қарым-қатынасындағы ахлақи-этикалық ұстанымдарын танытуда, адам тәрбиесіндегі маңыздылығын түсіндіруде һәм мұсылман келбетін халыққа үлгі ете білу жағынан пайдалы болары сөзсіз.

Қорғауға ұсынылатын ғылыми тұжырымдар.

Ислам өркениетінің дамуына Орта Азия және ежелгі қазақ жері ғалымдары мен ойшылдарының қосқан үлесі мол. Бұл тұрғыда ортағасырлық мауаранаһрлық ғалымдар мен олардың іргелі еңбектері әлі күнге дейін қазақ қоғамына жетерліктей таныс емес. Осы мақсатта толықтай зерттелмей келе жатқан ортағасырлық ханафи, матуриди ғалымдарын ғылыми айналымға енгізу қажеттілігі туындайды.

- Әбу-л Қасымның Фарйаб тумасы екендігіне басымдылық берсе де оның негізгі өмір сүріп, ғылыми еңбек жазған мекені Бұхара болғандығы және ойшылдың шәкірттері мен тәлім алған ұстаздары нақтыланды. Сонымен қатар, ойшылдың «Қисасу-л анбия», «Әл-Асилату-л ламия уа ажуибату-л жамия» атты еңбектері анықталып, әлемдік кітапханалардағы «Халисату-л хақайқ» трактатының бірнеше нұсқаларынан ең көнесі дәйектеліп, ғылыми қолданысқа енгізілді;

- Орта Азиялық ханафи, Матуриди ұстанымындағы Әбу-л Қасым әл-Фарйабидің жазған еңбектерінің басым бөлігі рухани кемелдікке, көркем мінезге насихатталғаны анықталды;

- Ортағасырлық ислам ойшылдарында ақыл, білім мен хикмет және иман ұғымдары ахлақтың негізі әрі адамды көркем мінезді болуға міндеттейтін қуат ретінде ұстанған. Сондықтан адам бойындағы бұл қабілеттерді арттыру көркем мінезді болудың алғышарты десек болады;

- «Халисату-л хақайқта» моральдық құндылықтарды насихаттауда адамның сезімін назарға алып қызықтыру (тарғиб) мен қорқыту (тарһиб) тәсілін және оқиғалар мен өлеңдер қолданған. Сонымен қатар, тыңдарманның ақылына қонымды ғалым-ғұламалар мен даналардың қанатты сөздерін және қасиетті Құран аяты мен Пайғамбар хадистерін

мысал еткен. Осылайша оқырманның бойына ерекше әсер қалдыратындай етіп жан-жақты насихаттағаны анықталды;

- Адамның мінез-құлқының кемелденуі, міндеттеу қуатына байланысты. Міндеттеу, ол – моральдық парыз. Моральдық парыз – иман, ақыл сынды рухани һәм құлшық-ғибадаттар мен жақсылыққа шақырып-жамандықтан тыю сынды сыртқы міндеттеу қуатымен қалыптасатын категория екендігі «Халисату-л хақайқтағы» мәтіндер негізінде дәлелденді;

- «Халисату-л хақайқта» «риязат» пен «мужаһада», «қауіп пен үміт», «тәубе мен дұға», «үзлет пен хылуат» және «қалб» сынды құндылықтардың моральдық парызға ықпалы түсіндірілді. Бұл категориялар ортағасырлық Әбу Хамид әл-Ғазали, әл-Мауарди, Ибн Мискуайһ сынды ислам ойшылдарының еңбектерінде де орын алғандығы және олар да бұл аталған категорияларды адам тәрбиесінде, рухани кемелдікке тәрбиелеуде қолданғандығы салыстырмалы түрде атап көрсетілді;

- Бүгінгі қоғам өмірінде түрлі дертті мінез-құлықтардың көрініс беріп, адамгершілік құндылықтардың дағдарысы байқалуда. Соңғы кездері дінді моральдық-этикалық құндылықтардан жұрдай етіп көрсету, мұсылманға сенімділіктен гөрі қорқынышпен қарау белең алуда. Сол себепті ислам ахлақы негізінде жазылған «Халисату-л хақайқтағы» ұят, әділдік, сабырлық, шүкіршілік, жұмсақтық, шыншылдық, жомарттық сынды құндылықтар қазақ ақын-жазушыларының өлең-жырларындағы ахлақтық құндылықтармен сабақтастықтары көрсетіліп, мәні мен маңыздылығы тұжырымдалды;

Зерттеу жұмысының сыннан өту мен жариялануы. Диссертация Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің исламтану кафедрасында орындалды. Зерттеудің негізгі мазмұны мен қорытындылары шетелдік және Қазақстан Республикасы Ғылым және білім министрлігі бекіткен ғылыми басылымдарда жарық көрді. Жалпы ғылыми мақалалар саны – 9. Оның ішінде ҚР Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласын бақылау комитеті ұсынған басылымдарда жарыққа шыққаны – 4. Нәлдік емес импакт-факторы бар халықаралық ғылыми журналдар базасына тіркелген шетел журналында басылған мақалалар – 1. Халықаралық және шетелдік ғылыми конференция материалдарында баяндалған диссертацияның негізгі тезистері – 4

Зерттеу жұмысының құрылымы. Алға қойған мақсат пен міндеттерге байланысты зерттеу жұмысының құрылымы кіріспеден, екі бөлімнен, жеті бөлімшеден, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жалпы көлемі 131 бет.